

בית סלומון

שלושה דורות של מחדשי היישוב

בעריכת

ישראל ברטל שמעון שמיר

מרכז זלמן שזר

בית סלומון

שלושה דורות של מחדשי היישוב

בית סלומון

שלושה דורות של מחדשי היישוב

בעריכת

ישראל ברטל שמעון שמיר

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

עריכה לשונית: דבי אילון
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

מסת"ב 4-315-227-965-978

מספר קטלוגי 185-643

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ד
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן,
אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב
מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות והדפסה: מכון האופסט שלמה נתן

תוכן העניינים

7	הקדמה	שמעון שמיר
13	מבוא	ישראל ברטל
	דמותו ופועלו של אברהם שלמה זלמן צורף –	שמחה מנדלבוים
19	הראש"ז	
	מה ליהודי בבית משפט מוסלמי? המקרה של	אמנון כהן
34	שלמה זלמן צורף	
	חברה וכלכלה ביישוב הישן – מיתוסים	ישראל ברטל
46	ומציאות: מרדכי צורף כיום כלכלי	
	פועלו של יואל משה סלומון – איש ציבור	יוסף שלמון
59	ויזם	
	משד"ר לעורך עיתון: עיון מחודש בשלושה	יוחאי בן-גדליה
75	דורות ביישוב	
	"הפסגה אשר משמה ישקיפו על כלל הלאום	רוני באר מרקס
95	הישראלי": לשון, לאום ודת בעיתון 'הלבנון'	
	יואל משה סלומון כצייר נופים – דמיון	טובה כהן
	וריאליה בתיאורי ארץ ישראל ב'הודה	
111	וירושלם'	
	איפה הן היו בבוקר לח בשנת תרל"ח: תמונה	יפה ברלוביץ
	קבוצתית עם חנה פרומה סלומון, או:	
132	לתולדותיה של אישה מחכה	

נספחים

179	תעודה מהסג'ל בעניין שיפוץ 'חצר האשכנזים'	נספח א
183	על שחרור הקהילה האשכנזית מחובות העבר	נספח ב
	איגרת ר' מרדכי בן אברהם שלמה זלמן צורף	נספח ג
186	בעניין תכנית ההתיישבות החקלאית (1839)	

	איגרת ר' מרדכי צורף בעניין בית חרושת	נספח ד
196	לאריגה ולטוויה (1845)	
	איגרת בה מבקשים יואל משה סלומון	נספח ה
207	ויחיאל ברי"ל אישור להפצת 'הלבנון'	
	איגרת המובאת ב'הלבנון' בזכות השפה	נספח ו
209	העברית	
	משא גיא חזיון: סיפור חזיוני מתהלוכי ערי	נספח ז
213	הקודש	
221	חנה טרגר (ברנט) – 'הפתח לתקווה'	נספח ח
231	המשתתפים בקובץ	
233	מקורות האיורים והתצלומים	
235	מפתח	

הקדמה

באוקטובר 1811 נחת בנמל עכו אברהם שלמה זלמן צורף, המכונה הראש"ז, יחד עם רעייתו חעשה (חסיה). בארבעים שנות חייו בארץ ישראל התבלט זלמן צורף כאיש ציבור מסור, מחדש חייה של הקהילה האשכנזית בירושלים, ומשקם בית הכנסת 'החורבה'. זלמן צורף העמיד אחריו שושלת צאצאים והיה לאבי משפחת סלומון אשר בניה פרו ורבו ומספרם המצטבר הגיע לכמה רבבות. בקרב שמונה הדורות של צאצאי הראש"ז רבו אישים עתירי פעלים אשר הטביעו את חותמם על חיי היישוב היהודי ומדינת ישראל בשטחים רבים: בבניין הארץ ובהתיישבות, בפעילות ציבורית, בכוחות המגן, במוסדות כלכליים, בפיתוח התעשייה, במחקר המדעי, באקדמיה, בחינוך, במשפט, בדיפלומטיה, בעיתונות, במוסיקה ועוד. עם מלאת מאתיים שנה לעליית אבי המשפחה ארצה נערך בירושלים כנס צאצאים חגיגי ורב-משתתפים אשר ציין את היובל הזה והעלה על נס את מפעלותיהם של הסלומונים לדורותיהם. במסגרת הכנס הזה התקיים יום העיון אשר הניב את אסופת המאמרים הזאת.

ההרצאות שנישאו ביום העיון, והמאמרים שגובשו בעקבותיהן, עוסקים כולם במאה ה-19. גיבוריהם הם האבות המייסדים, ראשי המשפחה בשלושת הדורות הראשונים: זלמן צורף – מפלס הדרך; בנו מרדכי סלומון – חלוץ השיבה אל האדמה; ובפירוט רב יותר – נכדו יואל משה סלומון אשר הקים את פתח תקווה, בנה את נחלת שבעה, ופעל רבות בהנהגת הקהילה, בעוד חנה פרומה רעייתו תומכת בידו.

החומר המובא בקובץ זה יש לו שני ממדים: הממד המשפחתי והממד ההיסטורי. בין שני אלה יש מתח מסוים. לכאורה ניתן להצביע על חוסר התאמה בין המגמות של בני משפחה המבקשים להעלות על נס את פועלם של אבותיהם ולהשתבח בהישגיהם, לבין חוקרים המחויבים לכללי פעולתה של הדיסציפלינה ההיסטורית, והם אמורים להיות חפים מכל הטיה הנובעת ממעורבות אישית, קהילתית או משפחתית.

אולם לאמיתו של דבר שתי הפרדיגמות השונות האלה יכולות להשלים

האחת את רעותה באופן פורה ומפרה: מצד אחד, הביקוש אחר השורשים, אם הוא נעשה ברצינות הראויה, אין לו אפיק מבטיח יותר מאפיק המחקר המדעי, המעשיר את הידיעות והתובנות לגבי דורות קודמים; ומצד שני, המחקר המדעי הפונה בכיוון המשפחתי יוצא נשכר שכן הוא מביא לחשיפתם של תעודות ומסמכים הגנוזים בעליות הגג של צאצאים, מעודד את זקני השבט לכתוב את זיכרונותיהם בטרם ישקעו בתהום הנשייה, או מביא לדיבובם בשיטות של היסטוריה אוראלית באופן השופך אור על פינות חבויות בתולדות העבר.

חיפוש השורשים הוא עיסוק אנושי טבעי שאת ראשיותיו אנו מוצאים כבר בשחר ההיסטוריה. התנ"ך משופע בפרקים המציגים את שלשלת הדורות החוזרת לאבות קדמונים, אמתיים או מיתולוגיים. "אלה תולדות נוח", אומר המקרא, והמילה 'תולדות' השתרשה בשפה העברית כמביעה את המושג 'היסטוריה'. בעקבות התנ"ך גם האבנגליון נפתח בשלשלת ייחוסין המשתבחת במוצא גיבורו מדויד בן ישי, וחוזרת אחורה עד שלושת האבות. בשירה הערבית הקלאסית אחד המוטיבים המרכזיים הוא ה'פח'ר' – הגאווה באבות הקדמונים של השבט ובעלילות גבורתם, התפארות המניבה חומר היסטורי חשוב.

בימים עברו, ראו היסטוריונים מקצועיים כפחיתות כבוד לעצמם להתעסק בדברי ימיהן של משפחות למיניהן ועיקר עיסוקם היה בשליטים ובממלכות. הגנאלוגיה וה־*lokalgeschichte* נחשבו לענפים נחותים של ההיסטוריה. אך לא עוד. המחקר ההיסטורי עבר מהפך שאחת ממוביליו הייתה אסכולת ה־*annales* הצרפתית. היום מקובל כבר שההיסטוריה צריכה להיכתב גם 'מלמטה', וששדה הציד של ההיסטוריון כולל יישובים בודדים, קהילות קטנות וגם משפחות.

לפיכך ההיסטוריה המשפחתית והמקרה־ההיסטוריה יכולות לחיות בשלום ביניהן. ההיסטוריה של המשפחה הנדונה בספר שלפנינו מדגימה זאת יפה. תולדות צאצאיה לדורותיהם משתלבות בסוגיות היסטוריות קרדינליות של העם היהודי בכלל ושל היישוב בארץ ישראל בפרט. ניתן להראות שלתולדות המשפחה במאה ה־19, שהיא מסגרת התקופה של הספר, יש זיקה וקישורים לנושאים רחבים כמו: תפישת הגאולה היהודית בעת החדשה; ההתמודדות עם המושגים והתהליכים של המודרניזציה והחילון; התמורות ביחסי הגומלין בין היישוב לגולה; חידושים במבנה הקהילה

ומוסדותיה; מהפיכת התקשורת ביישוב (דפוס, עיתונות, תכניות לימודים); חדירת הערכים והאמונות של הלאומיות החדשה; היציאה מן החומות בהיסטוריה האורבנית של ירושלים; החרפת המתחים עם הסביבה הערבית-מוסלמית; הריאליה של העלייה הראשונה ומושבותיה; ולבסוף – גם הרביזיות בהיסטוריוגרפיה הציונית. על כל הסוגיות האלה נכתב לא-מעט אך עדיין רב הוא השטח שטרם כוסה.

בין הפערים בהיסטוריה של האבות המייסדים וסביבתם היהודית הזקוקים להשלמות ניתן להצביע על דלות החיבור עם ההקשר ההיסטורי הכללי והאזורי. כידוע, ראיית פרשיות בהיסטוריה היהודית כמעגל סגור-כמעט הייתה מחלת ילדות של ההיסטוריוגרפיה של עם ישראל, ועם כל השיפורים שחלו בדבר לא תמיד עלתה למחלה זו ארוכה. על היבטים של תולדות 'הדורות הראשונים' המזמינים השלמות מן ההקשר הרחב יותר עמדתי כבר בסימפוזיון שהתקיים בבית כנסת 'החורבה' באוגוסט 2010 ואביא להלן חמש דוגמאות מאלו שמינית:

(א) ההתעוררות הגדולה וחסרת התקדים שהביאה לעליית מאות מתלמידי הגר"א לארץ התרחשה בשנים בהן הפכו המלחמות הנפיליאוניות את אירופה על פיה; על הזיקה בין השתיים כבר עמדו מספר חוקרים אך השפעת המהפכים האירופיים על הקהילות היהודיות טרם לובנה כל צרכה.

(ב) ראוי להעמיד את הנסיבות הנוחות-יחסית של הגעת הרשא"ז וחבריו לעכו ושל התמקמותם בגליל על רקע ממשלו של סולימאן פאשא המכונה 'אל-עאדל' (דהיינו ישר-הדרך) שהתבלט במתינותו, בענייני בפיתוח האזור וביחסו החיובי ליהודים ולזרים.

(ג) ידוע, כמובן, שהממשל המצרי בארץ ישראל בשנות ה-30 של המאה היה גורם חשוב בהתפתחות הקהילה ואיפשר בין השאר את שיקום 'החורבה', אך לא תמיד הוצג הקשר בין השניים על יסוד הבנה מספקת של אופי ממשלו של מוחמד עלי פאשא (המכונה במקורות היהודיים 'מלך מצרים') ויחסיו עם העות'מאנים והאירופים.

(ד) הרפורמות באימפריה העות'מאנית, בעיקר התנזימאת ברבע השלישי של המאה, שינו את המציאות המשפטית, המינהלית והמדינית שבתוכה פעל גם היישוב היהודי, והן מסבירות התפתחויות שונות

בתוכו. את רצח הראש"ז צריך לראות גם בהקשר של גל מעשי האלימות שביצעו מוסלמים קנאים בערי ארץ ישראל וסוריה כריאקציה למעורבות האירופית ברפורמות.

(ה) החסויות של הקונסולים הזרים שעזרו להתיישבות של העלייה הראשונה, כולל רכישת אדמות פתח תקווה בעזרת הקונסוליות האוסטרית והבריטית, היו כמובן ביטוי לאינטרסים הספציפיים של מעצמות אירופה בלבנט. ניתן לשפוך אור על גורם מפתח זה מתוך השוואה לחסויות שנפרשו באותו זמן על עדות אחרות – על הדרוזים, היוונים-קתולים, הארמנים ועוד.

כתיבתה של ההיסטוריה היא תהליך מתמשך ההולך ומשתכלל מדור לדור. ראוי להביא בהקשר זה את דבריו של מרדכי סלומון, בנו של יואל משה סלומון והביוגרף של הסלמונים, אשר לאחר שליקט מסמכים ותעודות, אסף זיכרונות שבעל פה, נבר בספריות וכינס את הכול בספרו החלוצי 'שלשה דורות בישוב' שנתפרסם לפני למעלה משבעים שנה, כתב כך: "יודע אנוכי כי לא כתבתי את הכול... ומקום גדול השארתי לאחרים להתגדר בו, וברוכים יהיו האלה שיבואו ויוסיפו, ויבררו וילבנו גם מה שכתוב כאן בספר הזה".

ואכן "האלה שיבואו ויוסיפו" באמת באו והוסיפו, ותשעה מהם תרמו את מחקריהם לקובץ הזה. הללו מייצגים קהילה גדולה של חוקרים אשר, כפי שייחל מרדכי סלומון, 'מבררים ומלבנים' את תולדות היישוב, ובתוך זה את פועלם של הראשונים, תוך שהם משתמשים בשיטות ובכלים חדישים של מחקר שלא עמדו לרשות קודמיהם והם הולכים ומרחיבים את גבולות הידע וההבנה שלנו.

תודתנו נתונה לגב' אורנה ברד, המארגנת המסורה והיעילה של הכנס לציון מאתיים שנה למשפחת סלומון בארץ ישראל. אורנה היא רבת-פעלים בכל מה שנוגע לחקר ההיסטוריה ושימור הזיכרון של המשפחה והיא תרמה רבות להוצאתו של הספר הזה, על כל איוריו, מן הרעיון אל הפועל. אנו חייבים תודה גם לכל בני המשפחה אשר תרמו ביד נדיבה למימון הוצאות ההפקה של הספר. תודתנו גם לגב' דינה רצ'בסקי, אלמנתו של השופט אהרן רצ'בסקי, אשר אפשרה לנו להשתמש בספרים מספרייתו.